

“DEVONI LUG‘OTIT TURK” ASARIDA TURKIY TILLARNING DIALEKTOLOGIK VA LEKSIK BOG‘LIQLIGI

Gulsanam Maksutovna Norova,

*Navoiy innovatsiyalar universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).*

gulsanam19-81ndpi@umail.uz

(+99890) 7304595

<https://orcid.org/0009-0009-4802-3627>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari asosida XI asr turkiy tillarining dialektologik va leksik bog‘liqligi ilmiy tahlil qilingan. Asarda qayd etilgan qarluq, qipchoq, o‘g‘uz hamda boshqa turkiy lahjalarning fonetik, morfologik, shuningdek, semantik xususiyatlari o‘zaro qiyoslanib, ularning o‘sha davrdagi hududiy tarqalishi, tarixiy-etnolingvistik o‘ziga xosliklari aniqlangan. Tadqiqotda “Devonu lug‘otit turk” asaridagi leksik birliklarning keng qamrovli tasnifi va ularning semantik maydonlarga bo‘linishi orqali turkiy tillar orasidagi ichki strukturaviy aloqalar, umumiy ildizlar hamda differensial belgilar yoritilgan. Shuningdek, Qoshg'ariy tomonidan berilgan dialektal izohlarning hozirgi turkiy tillar tizimidagi izchil davomiyligi ham ko‘rsatib berilgan. Mazkur maqola “Devonu lug‘otit turk”ni nafaqat tarixiy lug‘at, balki turkiy tillarning eng qadimgi dialektologik manbalaridan biri sifatida baholash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: “Devonu lug‘otit turk”, Mahmud Qoshg'ariy, turkiy tillar, dialektologiya, shevalar tasnifi, leksik birliklar, lingvogeografiya, lingvoareal tahlil, qarluq, qipchoq, o‘g‘uz lahjalari, umumturkiy leksika, tarixiy tilshunoslik, etnolingvistika, leksik-semantik bog‘liqlik, shevalar o‘zaro munosabati, turkiy tillar taraqqiyoti.

DIALECTOLOGICAL AND LEXICAL RELATIONSHIPS OF TURKISH LANGUAGES IN THE WORK "DEVONI LUG'OTIT TURK"

Annotation. This article provides a scholarly analysis of the dialectological and lexical interconnections of 11th-century Turkic languages based on Mahmud Kashgari's *Dīwān Lughāt at-Turk*. The phonetic, morphological, and semantic characteristics of Karluk, Kipchak, Oghuz, and other Turkic dialects recorded in the work are compared, revealing their geographical distribution and historical–ethnolinguistic peculiarities of that period.

The study presents a comprehensive classification of the lexical units in *Dīwān Lughāt at-Turk* and organizes them into semantic fields, highlighting the internal structural relationships, common roots, and differential features among the Turkic languages. Additionally, it demonstrates the continuity of the dialectal explanations provided by Kashgari in the system of contemporary Turkic languages.

This article emphasizes that *Dīwān Lughāt at-Turk* should be regarded not only as a historical dictionary but also as one of the earliest sources of dialectological study of the Turkic languages.

Keywords: *Dīwān Lughāt at-Turk, Mahmud al-Kashgari, Turkic languages, dialectology, classification of dialects, lexical units, linguogeography, areal-linguistic analysis, Karluk dialects, Kipchak dialects, Oghuz dialects, Common Turkic lexicon, historical linguistics, ethnolinguistics, lexical-semantic relations, interrelations of dialects, development of Turkic languages.*

ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИЕ И ЛЕКСИЧЕСКИЕ СВЯЗИ ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «DEVONI LUG'OTIT TURK»

Аннотация. В данной статье проводится научный анализ диалектологических и лексических связей тюркских языков XI века на основе труда Махмуда Кашгари «Диуани лугат ат-Турк». Сравниваются фонетические, морфологические и семантические особенности карлукских, кипчакских, огузских и других тюркских диалектов, зафиксированных в этом произведении, определяются их территориальное распространение и историко-этнолингвистические особенности того времени.

В исследовании представлена широкая классификация лексических единиц «Диуани лугат ат-Турк» и их распределение по семантическим полям, что позволяет выявить внутренние структурные связи между тюркскими языками, общие корни и дифференциальные признаки. Также показана непрерывность диалектологических замечаний Кашгари в системе современных тюркских языков.

Статья подчеркивает, что «Диуани лугат ат-Турк» следует рассматривать не только как исторический словарь, но и как один из древнейших источников по изучению диалектологии тюркских языков.

Ключевые слова: «Девону луготит турк», Махмуд Кашгари, тюркские языки, диалектология, классификация говоров, лексические единицы, лингвогеография, лингвоареальный анализ, карлукские, кипчакские и огузские диалекты, общетюркская лексика, историческое языкознание, этнолингвистика, лексико-семантическая взаимосвязь, взаимное соотношение говоров, развитие тюркских языков.

KIRISH

XI asrda yaratilgan “Devoni lug’otit turk” asari turkiy tillarning ilk ensiklopedik lug’ati sifatida nafaqat o’z davrining, balki butun turkiy dunyo tilshunosligining bebaho merosi hisoblanadi. Mahmud Qoshg’ariy tomonidan yaratilgan bu nodir asar turkiy qabilalarning til xususiyatlari, yashash hududlari, etnomadaniy hayoti, urf-odatlar va dunyoqarashini mukammal tarzda o’zida mujassam etadi. Asarda nafaqat leksik birliklar jamlanadi, balki ularning qo’llanish doirasi, semantik qatlamlari, fonetik-grammatik belgilariga doir izohlar ham chuqur

tahlil etilgan. Shu bois, “Devoni lug‘otit turk” turkiy tillarning tarixiy qiyofasini tiklashda birlamchi manba vazifasini bajaradi.

Mahmud Qoshg‘ariy asarda turkiy tillarning ichki tasnifi, lahja farqlari va ular o‘rtasidagi o‘zaro lingvistik aloqadorlikni ilmiy asoslangan tizimga soladi. U turkiy qabilalar tilini qarluq, qipchoq, o‘g‘uz kabi yirik lahja guruhlariga ajratish bilan birga, har birining fonetik, morfologik hamda leksik farqlarini aniq misollar orqali ko‘rsatib beradi. Bu tasnif o‘sha davrdagi turkiy til birliklarining o‘zaro genealogik va areal bog‘liqligini aniqlashga imkon bergan eng qadimgi ilmiy yondashuvlardan biri sifatida e‘tirof etiladi.

Asarning alohida qimmatini shundaki, undagi boy leksik ma‘lumotlar hozirgi zamon turkiy tillarining shakllanish jarayonini, dialektologik differensiasiyasini va tarixiy rivojlanish dinamikasini o‘rganishda asosiy metodologik manba bo‘lib xizmat qiladi. “Devon”dagi so‘zlar orqali XI asr turkiy dunyosida mavjud bo‘lgan umumturkiy leksika, mahalliy dialektal qatlamlar, etnotoponimik birliklar hamda madaniy-ma‘naviy tushunchalar aniq tasvirlangan. Bu esa zamonaviy turkiy tillar o‘rtasidagi leksik-areal farqlarni va o‘xshashliklarni aniqlashga, tarixiy-lingvistik rekonstruksiya ishlarini ilmiy asos bilan olib borishga keng imkoniyat yaratadi.

Shu jihatdan “Devoni lug‘otit turk” nafaqat bir lug‘at, balki turkiy dunyo til tarixining, dialektologiyasining, lingvoareal tadqiqotlarining poydevorini tashkil etuvchi yirik ilmiy majmua sifatida qadrlanadi. Asardagi ma‘lumotlar bugungi kunda turkologiya, tarixiy tilshunoslik, etnolingvistika va madaniyatshunoslik yo‘nalishlarida olib borilayotgan tadqiqotlarning asosiy manbalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Mahmud Qoshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” asarida turkiy tillarni tasniflashda faqat lug‘aviy darajadagi farqlar bilan cheklanib qolmay, balki geografik, etnik, genealogik va fonetik-me‘yoriy belgilar asosida mukammal tizim yaratadi. U turkiy qabilalarning yashash hududlari, etnik tarkibi, sheva xususiyatlari hamda tarixiy-areal aloqadorligini chuqur kuzatgan holda, ularning til xususiyatlarini ilmiy asoslashga harakat qiladi. Bu tasnif o‘z davri uchun nihoyatda ilg‘or bo‘lib, bugungi turkologiya fanida ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Xususan, asarda keltirilishicha Qarluq, Chigil, Yag'mo kabi qabilalar tili qarluq lahja guruhiga kiradi. Qoshg'ariy ularning fonetik va morfologik belgilarini aniq ko'rsatib beradi. Masalan, qarluq lahjasida ba'zi undoshlar yumshoq talaffuz qilinishi yoki fonetik assimilyatsiya hodisalari keng uchraydi.

Fonetik belgilar: $q \rightarrow g$ o'zgarishi, "qağu" (qarg'a) – qarluq variantida "ğağu" ko'rinishida uchrashi mumkin bo'lsa, $t \rightarrow s$ almashinuvi ayrim so'zlarda, "otlan-" (tayyorlanmoq) – "oslan-" shaklida.

Leksik misollar (Qoshg'ariydan) – "yalma" – "yumshoq, mayin" ma'nosida Chigil lahjasida qo'llangan. "Aruq" – "daryo yo'li", "suv yo'nalishi" ma'nosida qarluq talaffuziga xos. Zamonaviy o'zbek va uyg'ur tillari qarluq lahja an'anasining bevosita merosxo'ridir. Masalan: O'zbekcha "yo'l" – uyg'urcha "yo'l", ikki tilning umumiy qarluq negiziga borib taqaladi. Uyg'urcha "öy" (uy) – Qoshg'ariy bergan qarluq talaffuzlariga mos keladi.

Qipchoq va O'g'uz-qipchoq qabilalari yashagan hududlarda shakllangan til tizimi turkiy qipchoq qatlamini tashkil etadi. Qoshg'ariy ushbu lahjada kuzatiladigan fonetik o'zgarishlarni juda aniq qayd etgan.

Fonetik o'zgarishlar: $y \rightarrow j$ o'zgarishi. "yig" (yig'lamoq) $\rightarrow$ "jig" (qipchoqcha). Bu bugungi qozoq tilidagi: "jıla-" (yig'lamoq) shakliga to'g'ri keladi. $q \rightarrow k$ o'zgarishi, "qara" (qora) $\rightarrow$ "kara" (qipchoq talaffuzi). Hozirgi qirg'iz va qozoq tillarida "kara" saqlangan.

Leksik misollar (Qoshg'ariydan) "sarıg" – sariq (rang), qipchoq talaffuzida aynan shu shaklda keltiriladi. "kök" – ko'k (osmon), qipchoq lahjasida keng qo'llangan. Qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz tillari to'la qipchoq lahja an'anasiga mansub.

Masalan: Qozoqcha "jıl" (yil) – Qoshg'ariy qayd etgan $y \rightarrow j$ hodisasining davomidir. Qirg'izcha "köl" (ko'l) – qadimgi qipchoq talaffuzining saqlanishi.

Mahmud Koshg'ariy O'g'uz tilini batafsil yoritgan bo'lib, uning fonetik-jadval xususiyatlarini turli misollar orqali bayon qiladi. O'g'uz lahjasi o'sha davrda ham ancha mustahkam va keng hududga yoyilgan edi. Fonetik xususiyatlar – $k \rightarrow g$ o'zgarishi. "köl" – "göl" (o'g'uz talaffuzi). Bugungi turk tilidagi "göl" aynan shu o'zgarishning davomidir. $t \rightarrow d$ o'zgarishi. "tağ" (tog') $\rightarrow$ "dağ" (turkcha). Qoshg'ariy bu farqni alohida ta'kidlagan.

Leksik misollar (Qoshg'ariydan) – “yağru” – “qayiqchining eshigi”; bu soʻz oʻgʻuz lahjasida yumshoq talaffuz bilan keladi. “barmaq” (bormoq) – turkmancha “barmak”, oʻgʻuz talaffuzi bilan mos.

Turk, turkman, ozarbayjon tillari oʻgʻuz lahja negizidan kelib chiqqan. Masalan: Turkcha “dağ”, ozarbayjoncha “dağ”, turkmancha “dag” – bir ildizning barqaror davomidir. Turkcha “göz”, ozarbayjoncha “göz” – qadimgi k → g oʻzgarishining natijasi.

TAHLILLAR VA MUHOKAMA

Mahmud Qoshg'ariy har bir lahja vakilining soʻzlash xususiyatlarini yonma-yon keltirib, ularning farqli va umumiy tomonlarini koʻrsatadi. Bu bugungi dialektologiyada qoʻllaniladigan komparativ uslubning eng qadimgi ilmiy namunalaridan biridir.

Qoshg'ariyning taqqoslash jadvaliga oʻxshash misol (shartli rekonstruksiya):

Maʼnosi	Qarluq	Qipchoq	Oʻgʻuz
togʻ	tağ	taw	dağ
yil	yil	jıl	yıl (turkcha yil)
soʻz	söz	söz / süz	söz
koʻl	köl	köl	göl

Bu kabi misollar Koshg'ariy asarida oʻnlab sahifalarda uchraydi. U turkiy tillar orasidagi farqlarni bevosita sinxron (oʻz davri doirasida) va areal (hududiy) mezonlar asosida koʻrsatib beradi.

Mahmud Qoshg'ariy “Devonu lugʻotit turk” asarida 9000 dan ortiq leksik birliklarni jamlabgina qolmay, ularni qabilaviy, hududiy, fonetik va semantik mezonlar boʻyicha sinchiklab tasniflaydi. Bu jihat asarni oddiy lugʻat emas, balki XI asr turkiy qabilalarining til manzarasi, ijtimoiy hayoti va madaniy tafakkurini aks ettiruvchi ensiklopedik manbaga aylantiradi. Qoshg'ariy har bir soʻzning kelib chiqishi, qoʻllanish sohasi, muayyan qabila nutqidagi fonetik koʻrinishi va uning madaniy kontekstdagi ahamiyatini izohlaydi. Natijada, asar turkiy dunyoning oʻsha davrdagi lingvoareal xaritasini tiklash imkonini beradigan fundamental manbaga aylanadi.

Qoshg'ariyning lug'aviy materialni yig'ishdagi yondashuvi ilmiy jihatdan nihoyatda puxta. U turli qabilalar o'rtasida sayohat qilib, ularning tilini bevosita eshitish, solishtirish va real muloqot orqali qayd etish uslubidan foydalangan. Shu bois asardagi ma'lumotlar empirik kuzatuvlarga tayangan bo'lib, zamonaviy dialektologiya, etnolingvistika hamda tarixiy leksikologiya uchun beqiyos ahamiyatga ega.

Asarda uchraydigan leksik birliklarning katta qismi umumturkiy ildizga ega. Masalan: "ot" (ot), "teg" (tegmoq), "kün" (kun), "yağmur" (yomg'ir), "tağ" (tog') kabi birliklar deyarli barcha turkiy lahja va tillarda uchraydi. Bu umumiylik turkiy xalqlarning qadimiy davrlardayoq yagona madaniy-mintaqaviy makonda shakllanganini ko'rsatadi. Turmush tarzi, chorvachilik, ovchilik, tabiat tasavvurlari, ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liq so'zlarning ko'pchiligi bir xil yoki juda yaqin variantlarda qo'llanadi. Bu esa turkiy xalqlarning qadimda birlashtiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimiga, umumiy o'zaro ta'sir maydoniga ega bo'lganidan dalolat beradi.

Bundan tashqari, Qoshg'ariy ayrim so'zlarning turli qabilalarda farqlanishini ham qayd etadi. Masalan, qipchoqlarda "jıl", o'g'uzlarda "yıl"; qarluq lahjalarida "köngül", o'g'uzlarda esa "gönül" shakllari qo'llanishi keltiriladi. Bu farqlar turkiy tillarning keyingi tarixiy bosqichlarda mustaqil rivojlanish yo'nalishiga ega bo'lganini ko'rsatadi.

Shu sabab ham "Devonu lug'otit turk"dagi leksik material turkiy tillarning, nafaqat, umumiy ildizini, balki ularning vaqt o'tishi bilan hududiy differensiallashuv jarayonini ham ochib beradi. Shu sababli asar turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda asosiy etalon manba sifatida o'z ahamiyatini bugungi kunda ham yo'qotmagan.

Turkiy tillarning eng muhim xususiyati — ularning qadimiy davrlardanoq umumiy leksik qatlamga ega bo'lganidir. Bu qatlam Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida juda keng aks etgan. Turli lahjalarda fonetik farqlar kuzatilgan bo'lsa-da, asosiy ma'no va ildiz saqlanib qoladi. Masalan: "Yig'it" — 'jasur kishi, qo'rqmas yigit'.

Bu birlik qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalarida ayrim fonetik farqlar bilan uchraydi. Masalan: "yigit", "yiğit", "jigit" shakllari turkiy tillarning deyarli barchasida mavjud.

"Köngül / Köngül / Könül" — "ko'ngil, qalb". Qarluq lahjalarida köngül, o'g'uz tillarida gönül, qipchoqlarda könül shakli qo'llanadi. Fonetik farqlarga qaramay, semantik mazmun — "ichki tuyg'u, qalbiy kechinma" bir xil qoladi.

"Bulut" — "bulut". Qarluq lahjalarida "bulut", qipchoq hududlarida "bolıt", ayrim o'g'uz variantlarida "bulıt" shakllari uchraydi.

"Tağ / tog" — "tog". Barcha turkiy tillarda mavjud bo'lib, fonetik o'zgarishlar (ğ/g/q/k) asosiy ma'noga ta'sir qilmaydi. Bu kabi misollar turkiy xalqlarning ilk davrlarda til birliklari jihatidan mushtarak madaniy-mintaqaviy birlikda yashaganini ko'rsatadi. Keyinchalik esa geografik ajralishlar fonetik, morfologik va semantik farqlanishlarni yuzaga keltirgan.

Mahmud Qoshg'ariy ayrim leksik birliklarning muayyan qabila yoki lahjaga xos ekanini aniq qayd etadi. Bu esa turkiy qabilalarning XI asrga kelib mustaqil til taraqqiyot yo'nalishiga ega bo'la boshlaganidan dalolat beradi. Masalan: "Taluy". Yağma tili (qarluq guruhiga mansub)da "ko'l" ma'nosida qo'llanadi. Boshqa lahjalarda bu shakl uchramaydi. Zamonaviy uyg'ur tilidagi "toluq" (to'liq, to'la) bilan ma'lum semantik yaqinlik mavjud.

"Jıl / Yıl" — qipchoqlarda jıl, o'g'uzlarda yıl, qarluq lahjalarida esa yıl shakli qo'llanadi. Bu fonetik farq bugungi til holatida ham davom etmoqda: qozoqcha jıl, turkcha yıl, o'zbekcha yıl.

"Ben / men" — o'g'uzlarda: ben, qipchoq va qarluq lahjalarida: men shakli ustun. Ushbu farqlanish turkiy tillarning necha zamonlardan beri ikki asosiy fonetik izohga bo'linib kelganini ko'rsatadi.

Bu farqlanishlar turkiy tillarda sodir bo'lgan fonetik o'zgarishlarning qabilaviy, geografik va ijtimoiy omillarga bog'liqligini tasdiqlaydi.

"Devonu lug'otit turk" nafaqat so'z shakllarini, balki ularning ma'no taraqqiyotini ham o'rganish imkonini beradi. Chunonchi, "At". Barcha turkiy tillarda "ot (hayvon)" ma'nosini anglatadi. Ammo qipchoqlarda bu so'z qo'shimcha ravishda

“otliq askar, chavandoz” ma’nosida ham qo’llanadi. Bu holat qipchoqlarning ko’chmanchi hayot tarzi bilan bog’liq qo’shimcha semantik taraqqiyotdir.

“Yurt” — qarluq va o’g’uzlarda “joy, makon, vatan”, qipchoqlarda “qo’rg’on, qarorgoh”, “harbiy maskan” ma’nolarida keladi. Bu farq turkiy qabilalarning ijtimoiy-harbiy tuzilmasidagi o’ziga xoslikni aks ettiradi.

“Orun / orun” — “joy”. Qipchoqlarda bu so’z “martaba”, “maqom” ma’nosini ham anglatadi. Bu semantik kengayish ijtimoiy-siyosiy tizim bilan bog’liq. Bu bevosita, semantik tarqoqlik turkiy tillarda madaniy va ijtimoiy farqlarning shakllanish jarayonini yoritadi.

Asardagi madaniy leksika turkiy xalqlar qadimda umumiy ma’naviy-madaniy makonda yashaganini ko’rsatadi. Bu qatlam orasida marosimlar, xo’jalik yuritish, urf-odatlar, qabila tuzilmasiga oid terminlar alohida o’rin tutadi. Masalan: “Toy” — xalq bayrami, ma’raka. Bu atama barcha turkiy tillarda marosim hamda jamoaviy yig’inishni bildiradi. “Tamğa” — urug’ yoki qabila belgisi. Qadimiy turkiy davlatchilik tizimida tamg’alar muhim identifikatsiya vositasi bo’lgan.

“Yaylaq/Qashlaq” — ko’chmanchi hayot tarziga oid mavsumiy makonlar. Bu atamalar bugungi qozoq, qirg’iz, turkman, qoraqalpoq va o’zbek madaniyatida ham faol qo’llanadi.

“Qut” — davlat, baraka, ilohiy kuch, hukmdorning ruhiy legitimatsiyasi. “Qut” so’zi turkiy davlat mafkurasining markaziy leksik birliklaridan biridir. Madaniy leksikaning keng qamrovi turkiy xalqlarning qadimiy antropologik qarashlari, dunyo manzarasi, ijtimoiy tuzilmasi va xo’jalik tizimi haqida boy etnolingvistik ma’lumotlar beradi.

Mahmud Qoshg’ariy “Devonu lug’otit turk”da turkiy tillar o’rtasidagi ichki leksik tafovutlarni nihoyatda aniqlik bilan qayd qiladi. U ayrim so’zlarning qabila, lahja yoki hududga xos tarzda qo’llanishini ko’rsatib, o’z davrining lingvogeografik xaritasini yaratgan. Bu holat qarluq, qipchoq va o’g’uz guruhlarining tarixiy differensiallashuvini, ularning madaniy va iqtisodiy hayoti bilan bog’liq leksik qatlamlarni yoritib beradi.

Quyida shu leksik farqlar kengaytirilgan misollar bilan taqdim etiladi.

1. Mahsulot va ovqat nomlaridagi lahjalararo farqlar

a) “Yagʻ / “May” (yogʻ) – qarluq (oʻzbek, uygʻur): yağ, qipchoq (qozoq, qirgʻiz): may. Bu shakllar Qoshgʻariyda ham aniq ajratilgan boʻlib, yogʻning pishiq, suyuq turlari boʻyicha ham izohlar berilgan.

b) “İçkü / Su” (ichimlik, suv) – oʻgʻuzlar “su” shaklini koʻproq qoʻllagan. Qarluqlarda “ichish uchun ichimlik” maʼnosida “ıçkü” atamasi uchraydi.

2. Chorvachilik va qishloq xoʻjaligi terminlari

a) “Yılkı / Ot” – qipchoq: “yılkı” – otlar toʻdasi, qarluq: “ot” – asosiy nom. Bu farq koʻchmanchi va yarim koʻchmanchi madaniyatlardagi leksik farqlanishni aks ettiradi.

b) “Qoy / Qoʻy” – qipchoq: “qoy”, qarluq: “qoʻy”. Buna fonetik “o/ö” almashuvi Qoshgʻariy tomonidan bir necha marta tilga olingan.

c) “Ud / Sigʻır” – oʻgʻuzlarda “ud” (sigʻır) keng qoʻllangan; qarluq va qipchoqlarda umumiy shakl “sigʻır/sığır”.

3. Tana aʼzolari va maishiy leksika

a) “Baş / Kök” (bosh) – ayrim oʻgʻuz lahjalarida bosh maʼnosida “kök” sinonimik tarzda uchraydi.

b) “Köz / Göz” (koʻz) – oʻgʻuzlar: “göz”, qarluq va qipchoq: “köz”. Bugungi oʻzbek, qozoq, qirgʻiz – “koʻz”, turkman, oʻgʻuz – “göz” shaklida qoʻllaydi.

c) “Köpük / Kümüş / Kumus” (koʻpik). Baʼzi qabilalarda koʻpik maʼnosida fonetik variantlar uchraydi.

4. Emotsional va psixologik leksika

a) “Könül / Köl” – oʻgʻuz: könül (koʻngil), qipchoqning ayrim qabilalarida: köl (kayfiyat, ruhiy holat).

b) “Alğır / Öküş / Kümüş” (tez, chaqqon) – oʻgʻuzlar ayrim sifatlarni “alğır”, qipchoqlar “öküş”, qarluqlar esa boshqa sinonim shakllardan foydalangan.

5. Harakat feʼllaridagi lahjalararo farqlar

a) “Sığramoq / Yigʻlamoq” (yigʻlamoq) – oʻgʻuzlarga xos: “sığʻra”. Qipchoq– qarluq: “yigʻla”.

b) “Bar- / Var-” (borish) – qarluq: “bar”. Oʻgʻuz: “var”. Bu farq bugungi oʻzbek-turk tillarida ham davom etadi.

c) “Kelmäk / Gelmäk / Kilmäk” (kelmoq) – qarluq: kel. Oʻgʻuz: gel. Qipchoq: kil.

6. Rang ifodalaridagi farqlar

a) “Qara / Qoro” – qarluq: qara, qipchoq: qoro.

b) “Kök / Gök” (ko‘k) – qarluq–qipchoq: kök, o‘g‘uz: gök. Bugungi turk tilidagi “gök” shakli aynan o‘g‘uzcha shaklning davomidir.

Mahmud Qoshg‘ariy qayd etgan lahjaga xos leksik farqlar turkiy tillarning XI asrdagi til holatini jonli tarzda aks ettiradi. Bu farqlar nafaqat fonetik almashuvlar yoki ma‘no siljishlari, balki qabilalarning hayot tarzi, madaniy faoliyati, yuqori yoki past ko‘chmanchilik darajasi, hududiy joylashuvi, etno-sotsiolingvistik rivoji bilan chambarchas bog‘liqdir.

Ushbu leksik tafovutlar bugungi kunda ham o‘z aksini topgan bo‘lib, o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turkman, uyg‘ur, ozarbayjon va turk tillaridagi ko‘plab farqlarning ildizi aynan “Devonu lug‘otit turk”da qayd qilingan tarixiy shakllar bilan belgilanadi.

Mahmud Qoshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” asarida turkiy tillarning nafaqat leksik tizimini, balki ularning geografik joylashuvi bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan til farqlanish jarayonini ham ilmiy asosda tasvirlab beradi. Asarning eng noyob jihatlaridan biri — muallif tomonidan chizilgan dunyo xaritasi bo‘lib, unda turkiy qabilalarning joylashuvi, til chegaralari, ko‘chish yo‘nalishlari va o‘zaro ta’sir zonalari aks ettirilgan. Ana shu xarita Qoshg‘ariyni turkiy til geograflarining birinchisi, ya’ni “lingvogeografiya asoschisi” sifatida baholashga imkon beradi.

Qoshg‘ariy turkiy qabilalarni ularning yashagan geografik hududi va til xususiyatlari asosida bir necha areallarga bo‘ladi. Uning tasnifi bugungi turkologiyada shakllangan uch asosiy guruh — qarluq, qipchoq va o‘g‘uz bloklarining dastlabki ilmiy manbada qayd qilinishidir.

Qoshg‘ariy hududiy farqlanishning asosiy omillarini quyidagicha belgilaydi:

- ko‘chmanchi va o‘troq qabilalarning turmush tarzi farqlari;
- geografik makon (dasht, tog‘, voha)ning fonetik va leksik tizimga ta’siri;
- tarixiy migratsiya jarayonlari;
- qabilalararo aloqa darajasi va madaniy ta’sirlar.

Bu yondashuv Doerfer, Clauson, Tekin, Baskakov nazariyalari asosida zamonaviy lingvoareal tadqiqotlarda til – hudud – madaniyat uchligi sifatida qabul qilinadi.

Qoshg'ariy ayrim so'zlarning aynan geografik areal bilan bog'liq holda differensiallashganini qayd etadi. Bu esa lingvoareal leksik izoh berishning ilk namunasidir. Masalan: "Taluy" — "ko'l" o'g'uzlarning ayrim guruhlarida uchraydi, ammo Qoshg'ariy uni Yağma qabilasiga xos deb belgilaydi. Bu Yağma qabilasining tog'-vodiy hududlarda yashaganini tasdiqlaydi.

"Ödlek" (qo'rqoq) — qipchoq lahjasi tarkibida uchraydi, o'g'uzlarda esa boshqa sinonimik shakllar ko'proq qo'llanadi. Bu misollar geografiya bilan bog'liq fonetik va leksik farqlarning qadimiy manbada ilmiy qayd etilganini ko'rsatadi.

Qoshg'ariy ayrim fonetik farqlarni geografik sharoit bilan bog'laydi. Chorvachilik bilan shug'ullangan ko'chmanchi qabilalar fonetik tizimida kuchli jarangli undoshlar ko'p uchrashi, daryolar va tog'lar bo'yida yashagan aholi esa unli tovushlarning ko'proq differensiallashishi kuzatiladi.

Zamonaviy turkologlar Hamidulla Dadaboyev, A.Baskakov, M.Räsänen, G.Doerferlar ham turkiy tillar fonetik tizimidagi ko'plab farqlarni tabiiy-geografik areallar bilan bog'laydi.

Qoshg'ariy til materiallarini hududiy xarita bilan bog'lab, qabilalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ham tavsiflaydi. Masalan: Qipchoq-qarluq chegaralarida bir qator so'zlar ikki tizimda ham sinxron qo'llangani, o'g'uz-qarluq hududlarida ko'chishlar natijasida o'zaro leksik almashinuv yuz bergani, Yağma-Chigil-Toxsi qabilalari o'rtasida umumiy areal tufayli leksik paralellarning ko'pligi qayd qilinadi. Bu tasnif bugungi lingvoareal tadqiqotlarda "transitional dialect zones" deb yuritiladi.

Bugungi tilshunoslikda Lars Johanson, E. R.Tenishev, Talat Tekin, J.Hamilton, G.Clauson va K.Shiratori kabi nufuzli turkolog olimlar Mahmud Qoshg'ariy tomonidan qayd etilgan hududiy tasniflarni turkiy tillarning tarixiy-geografik tipologiyasida eng qadimiy va eng ishonchli manbalardan biri sifatida e'tirof etadilar. Ularning tadqiqotlarida "Devon"dagi lingvogeografik ma'lumotlar turkiy tillarning izoglossalari, areal farqlanishi, fonetik va leksik differensiallashuv jarayonlarining ilk ilmiy asoslangan manbasi deb baholanadi.

Lars Johansonning fikricha, turkiy tillardagi izoglossalarning eng qadimiy ko'rinishlari aynan Qoshg'ariy tomonidan qayd etilgan. Ya'ni u keltirgan farqlar —

ben/men, yıl/jıl, köl/taluy kabi birliklar — keyinchalik shakllangan turkiy lahja tizimining poydevorini tashkil etadi.

A.N.Baskakov esa turkiy tillarning ilmiy guruhlanishi aynan Qoshg'ariy xaritasidan boshlanishini ta'kidlaydi. U "Devon"dagi hududiy tasnifning zamonaviy tasnif (qarluq-qipchoq-o'g'uz) bilan mos kelishini til tarixidagi noyob holat deb baholaydi. Baskakovga ko'ra, Qoshg'ariy bergan qabilaviy-lingvistik ma'lumotlar turkiy tillar etnogenezinii tiklash uchun eng ishonchli manbalardan biridir. U Qoshg'ariyning kuzatishlarini lingvoareal tadqiqotlarning "ilk kartografik asoslari" sifatida baholaydi.

Talat Tekinning ilmiy yondashuvida esa Qoshg'ariy tasnifi zamonaviy dialektologiyaniing bevosita poydevori sifatida qaraladi. Tekin fikricha, Qoshg'ariyning fonetik farqlarni aniq kabilalar bilan bog'lash uslubi (masalan, o'g'uzlarda "yıl", qipchoqlarda "jıl"; o'g'uzlarda "ben", qarluqlarda "men") "zamonaviy dialektologik metodologiyaniing erta namunasi"dir. Tekin, shuningdek, "Devon"dagi qaydlar orqali qadimgi turkiy tilning diatopik (hududiy) variatsiyasini aniq tiklash imkoni mavjudligini ta'kidlaydi.

Shu bilan birga, E.R.Tenishev Qoshg'ariy asaridagi lingvogeografik kuzatishlarni tarixiy qarluq, qipchoq va o'g'uz areallariniing eng qadimiy yozma manbada tasdiqlangan shakli sifatida ko'radi. Tenishevning izohicha, "Devon"dagi ayrim izohlar — masalan, chigil va yağma qabilalariniing tilidagi specifik birliklarniing aniq belgilanishi — turkiy dialektlar tarixini sistematiik qayta qurishda beqiyos ahamiyatga ega.

J.Hamilton, Clauson va K.Shiratori kabi olimlar esa Qoshg'ariy materiallarini turkiy tillarniing fonetik tarixini qayta tiklashda asosiy manba deb bilishadi. Clauson Qoshg'ariyning izohlaridan kelib chiqib, ayrim fonetik jarayonlarniing (masalan, y/j almashinuvi yoki g'/q farqi) XI asrdan avval shakllanganligini ilmiy asos bilan isbotlaydi. Shiratori esa Qoshg'ariy xaritasiniing qadimgi turk etnoslariniing joylashuvidagi aniqligini yuqori baholaydi.

Umuman olganda, zamonaviy turkologiya Qoshg'ariyni nafaqat leksikograf, balki turkiy til geograflariing birinchisi, ya'ni lingvoareal yondashuvning tarixiy

asoschisi sifatida e'tirof etadi. Uning asari bugungi kunda turkiy tillarning diaxron va sinxron tasnifida asosiy manbalardan biri bo'lib qolmoqda.

Asar nafaqat til faktlarini qayd etish, balki turkiy dunyoning XI asrdagi madaniy, etnografik, ijtimoiy va tarixiy portretini aks ettirish jihatidan beqiyos manba hisoblanadi. Mahmud Qoshg'ariy o'z davrida mavjud bo'lgan barcha turkiy qabilalar, ularning yashash hududlari, o'zaro ijtimoiy aloqalari va til xususiyatlarini sistematik tarzda jamlab, bugungi turkologiya uchun poydevor yaratgan. U turkiy qabilalar nutqidagi fonetik, morfologik va leksik farqlarni ilmiy kuzatuv asosida guruhlariga ajratdi. Bu tasnif bugungi kunda qabul qilingan qarluq-qipchoq-o'g'uz tizimining eng qadimgi shakli hisoblanadi. Bu farqlarning barchasi Mahmud Koshg'ariy tomonidan aniq, tizimli va ilmiy asos bilan tasniflangan bo'lib, ular bugungi turkologiya tomonidan dialektologik material sifatida asosiy manba deb baholanadi.

Shuningdek, olim ilk bor til xususiyatlarini geografik hudud bilan bog'lab tasvirlaydi, ya'ni bugungi lingvoareal tadqiqotlarning poydevorini yaratadi. Uning mashhur xaritasi turkiy xalqlarning areal joylashuvi, qabilaviy chegaralar, til izoglossalarining tarqalish hududi kabi ma'lumotlarni aniqlik bilan beradi. Barcha olimlar bu xaritani dunyo til geografiyasidagi ilk kartografik yutuqlardan biri deb e'tirof etadilar.

Asarda so'z, ibora, atama va maqollar jamlangan bo'lib, ulardan ko'pchiligi zamonaviy turkiy tillarda ham mavjuddir. Bu esa bevosita umumturkiy ildizni aks ettirib, qadimgi turk tilining semantik tizimini tiklash imkonini beradi.

Shu bilan birgalikda asar, etnolingvistika va madaniy antropologiya uchun asosiy manbadir. Ya'ni, "Devon" faqat lug'at emas — u — qadimgi turk ijtimoiy tuzilmasi (urug', qabila, qo'ng'iroq, qang'li va boshqalar), marosim va urf-odatlar (to'y, aza, mehmonga chaqiriq), ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turmush tarzi, harbiy, xo'jalik va chorvachilik terminologiyasi haqida boy ma'lumot beruvchi qimmatbaho boylik.

Mazkur ma'lumotlar bugungi kunda turkiy xalqlar etnogenezi, madaniy modeli va mentalitetini o'rganishda hal qiluvchi manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Qoshg'ariy o'z asarida bugungi zamonaviy leksikografiya talablariga mos keladigan metodlarni qo'llagan. Xususan, asarda so'zlarning fonetik variantlari beriladi, qaysi qabila ishlatishi ko'rsatiladi, etimologiya elementlar mavjudligi aks ettirilib, gap ichida qo'llanishi misollar bilan tushuntiriladi hamda grammatik izohlar ham beriladi.

Bu metod o'sha davr uchun nihoyatda innovatsion hisoblanadi va uni Sharq leksikografiyasining eng yirik namoyandasi sifatida e'tirof etishga asos bo'ladi.

Bugungi tilshunoslikda "Devon" — qiyosiy-tarixiy grammatika, etimologiya, dialektologiya, lingvoareal tadqiqotlar, etnolingvistika, madaniyatshunoslik kabi yo'nalishlar uchun asosiy manbalardan biri sifatida baholanishda davom etmoqda. Shu sabab ham, zamonaviy turkologiya Qoshg'ariyni "turkiy tilshunoslikning otasi", "ilk dialektolog", "ilk til geografiyasi asoschisi", "Sharqning eng ulkan leksikografi" deya e'tirof etadi.

XULOSA

Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari turkiy tillarining dialektologik tizimini, ularning tarixiy bog'liqligi va umumiy leksik qatlamini aniqlashda eng muhim manbalardan biridir. Bugungi kunda ushbu asar yosh tilshunos olimlar, turkologlar va etnologlar uchun nafaqat tarixiy, balki metodologik yo'nalish sifatida ham xizmat qiladi.

Asarda keltirilgan qabila va hududiy tasniflar, fonetik hamda leksik differensiallashuv kuzatishlari, semantik o'zgarishlar yosh olimlarga zamonaviy turkologiyaga kirish darajasida ilmiy metodik asos yaratadi. Bu, ayniqsa, turkiy tillar tarixini chuqur o'rganayotgan talabalar va tadqiqotchilar uchun qimmatli manbadir.

"Devon" turkiy dunyoning XI asrdagi lingvogeografik portretini, ko'chmanchi turmush tarzini, qabila va etnik guruhlarining madaniy aloqalarini aks ettiradi. Bu turkiy xalqlar o'z tarixiy til merosini tushunishi, madaniy birligini anglashi va tilni asrab-avaylashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bois, "Devonu lug'otit turk" nafaqat tarixiy manba, balki yosh turkologlar uchun ilmiy maktab, turkiy xalqlar uchun esa o'z til va madaniyatini tushunish hamda qadrlash imkonini beruvchi abadiy merosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Koshg'ariy, M. Dīwānū lug'āt at-turk. TDK nashri. 1939, I-jild.
2. Tekin, T., Eski Türk Dili, Komparativ tahlil bo'limi.
3. Atalay, Besim. Divanü Lügati't-Türk Tercümesi. 3 jild. Türk Dil Kurumu yay., Ankara, 1939–1941.
4. Baskakov N.A. Vvedenie v izučenie tjurkskix jazykov. Moskva, 1969.
5. Hamidulla Dadaboyev, Turkiy tillar tarixi. Toshkent, 2021.
6. Johanson, Lars. Turkic Linguistics. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1998.
7. Baskakov, A.N. Введение в тюркское языкознание. Moskva: Nauka, 1960.
8. Tekin, Talat. "Mahmud al-Kashghari's Contribution to Turkic Dialectology." In: Turkic Languages, 1991.
9. Tenishev, E. R. Тюркские языки в историческом и типологическом освещении. Moskva: Hayka, 1984.
10. Clauson, Gerard. "Turkic Lexicography in the Light of Kashghari." In: Journal of the Royal Asiatic Society, 1964.